

Renata Gliwa (Łódź, Polska)

**KATEGORIA *NOMINA ATTRIBUTIVA* JAKO PODSTAWA
NAZWISK CHARAKTERYZUJĄCYCH**

**THE CLASS *NOMINA ATTRIBUTIVA* AS A FOUNDATION OF
POLISH SURNAMES**

The author interpret the polish surnames deriving from appellatives, which have been called "characterising surnames" in literature, taking into account the linguistic and extra-linguistic criteria. The fundamental aim of the dissertation was to present one of the processes of personal name formation – a process leading to the formation of names belonging to the class what is s/he like?

Key words:

anthroponymy, Polish surnames, the process of attributivisation

Nazwiska są źródłem wiedzy o historii społecznej i politycznej narodu, o rozwoju kultury i realiach życia oraz uznawanych przez niego wartościach. Niosą w sobie informacje o zawodach, zajęciach, działaniach, dążeniach ludzi a także pośrednio mogą zawierać informacje o ich emocjach (por. Kaleta, 1998, s. 5). Zatem proces ustalania się nazwisk należy rozpatrywać w kontekście szeroko pojętej kultury, która obejmuje zjawiska oceniane zarówno pozytywnie jak i negatywnie. Wyjaśnienie mechanizmów tworzenia nazwisk wymaga uwzględnienia zagadnień socjolingwistycznych, obejmujących specyficzne cechy człowieka i społeczeństwa, którego tenże język jest wytworem (por. Stopa, 1969, s. 171).

Józef Bubak w rozprawie *Proces kształtowania się polskiego nazwiska chłopskiego i mieszczańskiego* (Bubak, 1986), przedstawił klasyfikację nazwisk polskich z uwzględnieniem czynników językowych i uwa-

runkowań społecznych. Klasyfikacja ta pozwoliła przyjąć, że identyfikacja ludzi odbywa się pięcioma sposobami: 1) poprzez wskazanie na charakterystyczne cechy zewnętrzne lub wewnętrzne osoby identyfikowanej (określanej): *jaki jest?*; 2) poprzez wskazanie na zależności, czy przynależności rodzinne i inne: *czyj jest?*; 3) poprzez wskazanie na relacje osoby identyfikowanej do nazwy miejscowej (miejsce urodzenia, pochodzenia, zamieszkania): *skąd jest?*; 4) poprzez wskazanie na wykonywany zawód, zajmowane stanowisko lub pełnioną funkcję: *co robi?*; 5) poprzez wskazanie na potoczną, skróconą formę imienia osoby identyfikowanej. Klasyfikacja ta ukazała specyfikę polskich nazwisk.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie udziału kategorii nazw atrybutywnych w ustalaniu nazwisk charakteryzujących.

Zgodnie z etymologicznym punktem widzenia, w przypadku nazw własnych nie można mówić o znaczeniu apelatywnym zawartym w nazwach, ponieważ są to twory puste semantycznie. Można jednak mówić o znaczeniu nazw własnych w momencie ich tworzenia – *in statu nascendi*. Pozwala na to ujęcie diachroniczne, niniejsze rozważania skupiają się na takim stadium ustalania.

Podstawę materiałową do badań stanowiły źródła onomastyczne i apelatywne. Ich zakres został ustalony przy zastosowaniu kryterium geograficznego i chronologicznego zarówno w odniesieniu do nazwisk jak i zbioru apelatywów.

Nazwiska należące do klasy *jaki jest?*, *czym się charakteryzuje?*, mają swe podłoże w leksyce gwarowej należy ona do potocznej warstwy języka. Jerzy Bartmiński stwierdził, że „potoczność nie jest zjawiskiem tylko powierzchniowym, tkwi w sferze znaczeń i sposobie postrzegania rzeczywistości” (Bartmiński, 2001, s. 116–117; 1991, s. 33–48), dlatego materiał apelatywny zaczerpnięto ze zbioru leksyki gwarowej – *Słownictwa ludowego* Karola Dejny (Dejna, 1974–1985), które dodatkowo wyznacza cezurę geograficzną – zawęża obszar badań do pogranicza małopolsko-mazowiecko-wielkopolskiego. Zgromadzoną w *Słownictwie...* leksykę zapisano w drugiej połowie 20 wieku, pochodzi ona od informatorów urodzonych na przełomie XIX i XX stulecia, z tego czasu pochodzą bogate zbiory ludowych nazwisk polskich. Część tych nazwisk zanotowano w *Słowniku nazwisk współcześnie w Polsce używanych* (Ry-

mut, 1992–1994), najbardziej zwartego i reprezentatywnego opracowania dla interesującego nas obszaru.

Zarejestrowany materiał onomastyczny porównano także z zasobem *Słownika języka polskiego* pod red. Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, ponieważ zawiera on leksykę chronologicznie przystającą do badanego okresu, zanotowano tam także część słownictwa gwarowego. Zatem istnieje styczność chronologiczna między materiałem apelatywnym i *proprialnym*.

Podstawą nazwisk charakteryzujących – wskazujących na osobniczą cechę, własność nominowanego – są *nomina attributiva*. Istota kategorii nazw atrybutywnych (dalej *NAttr.*) tkwi w formule pytanej: *jaki jest?*, *czym się charakteryzuje?*, jednak to dość specyficzna kategoria, nie do końca mieści się ona w definicji kategorii słowotwórczej. Według *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* wyznacznikami każdej kategorii są: gramatyczny charakter wyrazu podstawowego, funkcjonalny stosunek pomiędzy wyrazem motywowanym i motywującym oraz określona grupa formantów słowotwórczych, tę kategorię współtworzących. Powyższe kryteria trudno zastosować do *NAttr.*, w przypadku, których niełatwo ustalić jakieś stałe wyznaczniki semantyczne czy słowotwórcze. Zatem zasadne byłoby tu mówienie raczej o klasie semantycznej aniżeli kategorii słowotwórczej.

W *Słowniku języka polskiego* pod red. Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, rzeczownik *atrybut* opatrzony jest następującą definicją, to: 1) *przymiot, właściwość, właściwość czego*; 2) *godło, oznaka, symbol*; 3) a) *przymiot, cecha, właściwość*; b) *przymiot istotny, zasadniczy, nieodjemny substancji*; natomiast przymiotnik *atrybutywny* opatrzony jedynie uwagą, że jest to przymiotnik od rzeczownika *atrybut*.

W *Słowniku języka polskiego*, pod redakcją Witolda Doroszewskiego, *atrybut* zdefiniowano następująco: to 1) *cecha, istotna właściwość czego, przymiot*; 2) *w filozofii nieodłączna cecha przedmiotu, bez której przedmiot nie mógłby istnieć – byłby nie do pomyślenia...*, 3) *godło, oznaka, symbol*; *łac. attributum = przyłączone, dodane, włączone*; natomiast przymiotnik *atrybutywny*: *jęz., przydawkowy, określający*.

Przegląd literatury wskazuje, że definicja *NAttr.* ulegała zmianom w toku badań. Językoznawcy nie są jednomyślni w kwestii zakresu podstaw od jakich mogą być derywowane *NAttr.* i pojemności tej kategorii, według jednych obejmuje ona nazwy osobowe, inni włączają w jej zakres także nazwy rzeczy¹, w skrajnych opiniach to również nazwy abstrakcyjne, np. Krystyna Kleszczowa uważa, że derywaty typu: *miłość, słodkość, świętość*, to formacje atrybutywne, choć tworzone wykładnikiem *-ość*, charakterystycznym dla nazw abstrakcyjnych (por. Kleszczowa, 1998a, s. 114).

Termin *nomina attributiva* pojawił się stosunkowo późno, prawdopodobnie jako pierwszy użył go Witold Doroszewski (1946, s. 33). Według badacza już w samej przemianie przymiotnika na rzeczownik tkwią pewne możliwości przeobrażeń znaczeniowych: rzeczownik atrybutywny jest nazwą samodzielną, charakteryzującą desygnat, w sposób bardziej kategoriowy niż określenie przymiotnikowe, toteż często staje się nazwą o znaczeniu wzmocnionym, uintensywnionym (Doroszewski, 1952, s. 306).

W *Gramatyce* z 1923 roku (Benni, Łoś, Nitsch, Rozwadowski, Ułaszyn, 1923) nie użyto pojęcia *kategoria atrybutywna*, w jej zakres można włączyć następujące typy rzeczowników: nazwy osób według ich własności, cech, nazywanych względnie, wyrażanych „główną morfemą” wyrazu, np. *grzesznik, gwałtownik, męczennik, cukiernik, ślepiec, mędrzec*, (tu autorzy umieszczają także formacje typu: *bartnik, ogrodnik*); nazwy osób pozostających w pewnym określonym stosunku do przedmiotu wyrażonego przez „morfemę główną”, np. *grabieżca, rogal, bajarz, pismak, rybak*, itd.; rzeczowniki oderwane odimienne, np. *starzyzna, towianizm*.

Podobnie Henryk Gaertner w *Gramatyce...* z 1933 r. nie użył terminu *nomina attributiva*. Podzielił rzeczowniki ze względu na rodzaj podstawy, wśród których formacje atrybutywne można odnaleźć w następujących typach: rzeczowniki czynnikowe (ujmujące desygnat jako czynnik przejawu okolicznościowego lub zawodowego): od nazw materiałów np. *złotnik*; od nazw miejsc np. *młynarz*; od nazw działania np. *łgarz, kpiarz*,

¹Por. I. Szczepankowska, 1998, *Nomina attributiva w gwarze śomżyńskiej*; E. Siatkowska, 1992, *Polskie nomina attributiva w: Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, pod. red. J. Zieniukowej.

ryjec; rzeczowniki skłonnościowe: *herbaciarz*; rzeczowniki wytwórcze np. *wiśniak*; rzeczowniki materiałowe, wśród nich pochodzeniowe np. *dębina*; rzeczowniki rodzajowe np. *jaśminiec*; rzeczowniki ustrojowe (ujmujące desygnat jako składający się z części), np. od nazw części anormalnych rozmiarów, bądź od nazw części mnogich np. *kudłacz*; rzeczowniki porównawcze, upodabniające (ujmujące przedmiot przez porównanie z jakimś wzorem) np. *grabiak*, *tasiemiec*; rzeczowniki charakterystyczne, od jakości np. *ślepiec*, *bielak*, *czernica* (Gaertner, 1933, s. 148–150). Autor dostrzegł wyraźne nacechowanie stylistyczne formacji: *spacerowicz*, *dorobkiewicz*, *raptusiewicz*, sygnalizując, że ten typ rzeczowników oznacza osoby według jakiegoś przesadnego zamiłowania (Gaertner, 1933, s. 259).

Witold Doroszewski wśród formacji od podstaw przymiotnikowych wyróżnił nazwy o charakterze orzeczeniowym i podmiotowym, określenia atrybutywne zaliczył do tych drugich, np. *brzydal*, *głuptas*, *śmiałek* (Doroszewski, 1946, s. 33).

Wanda Pomianowska w publikacji *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych* derywaty typu: *macykura*, *pasibrzuch*, *moczymorda* uznała za oddopelnieniowe nazwy wykonawców czynności (Pomianowska, 1963, 1964). Dostrzegła ich przezwiskowy charakter, wymieniając cały szereg nazw, funkcjonujących jako przezwiska apelatywne, które powstały w drodze derywacji słowotwórczej, np. *chwalisz*, bądź substancywizacji przymiotników, np. *chwalony*. Opisała także przezwiska powstałe w drodze metaforyzacji, np. *chwastun*, *pycha* ‘ktoś, kto się przechwala’, *pocztarz* ‘plotkarz’, autorka zwróciła uwagę na przezwiskowy charakter tych formacji już na gruncie apelatywnym.

W *Gramatyce historycznej języka polskiego* Zenon Klemensiewicz, użył terminu *nazwy znamionujące*. Według niego ich istotą jest nazywanie przedmiotów według jakiejś uderzającej cechy, jest nią właściwość, stan albo też swoisty i przez to właśnie charakteryzujący stosunek do innego przedmiotu, np. *ślepiec*, *brzuchacz*, ich podstawę słowotwórczą stanowią przymiotniki, imiesłowy bierne, oraz rzeczowniki. Określenie użyte przez autora, chyba najbardziej przystaje do *NAttr.* z dotychczas przedstawionych i pokrywa się z zakresem semantycznym definicji *atrybutu*. Autor

nie umieścił w tym typie formacji odczasownikowych np.: *gęgała, rykała*, uznając je za nazwy wykonawców czynności (por. Klemensiewicz, 1964, s. 200).

Halina Satkiewicz, w pracy *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, wśród siedmiu produktywnych kategorii słowotwórczych wyróżniła m.in. *nazwy nosicieli cech* (Satkiewicz, 1969, s. 18). Zaliczyła do nich rzeczowniki, które nazywają przedmiot, ze względu na jakąś uderzającą cechę jakościową (wyrażoną w podstawie przymiotnikowej), bądź relacyjną, wskazującą na swoisty, szczególnie i przez to właśnie mogący być punktem wyjścia nazwy, stosunek tego przedmiotu do innego (wyrażony w podstawie rzeczownikowej). Wśród nazw wykonawców czynności wyróżniła grupę nazw o charakterze skłonnościowym, należące do niej rzeczowniki „stoją na pograniczu nazw wykonawców czynności i nazw atrybutywnych, są nacechowane stylistycznie, co w wielu przypadkach wiąże się nie z charakterem znaczeniowym podstawy słowotwórczej, lecz z użytym formantem. Rzeczowniki skłonnościowe należą właściwie do kategorii nosicieli cech, są one bowiem nazwami charakteryzującymi osoby przez pryzmat ich stosunku / skłonności do określanego przedmiotu (Satkiewicz, 1969, s. 27–29). Autorka pisząc o funkcji atrybutywnej, rozumiała przez nią funkcję formantów, które od podstaw rzeczownikowych i przymiotnikowych urabiają *attributiva* (por. Satkiewicz, 1969, s. 54–55).

W *Zarysie słowotwórstwa polskiego* Renata Grzegorzczkowska do kategorii *nazw atrybutywnych* zaliczyła nazwy osób, zwierząt, przedmiotów martwych i zjawisk, utworzonych ze względu na charakterystyczną cechę desygnatu. Podstawą ich derywacji mogły być przymiotniki i imiesłowy (np. *malec, skąpiec, śmiałek*), a także rzeczowniki. Autorka wydzieliła w obrębie tej kategorii liczne podgrupy semantyczne, np. nazwy ugrupowań, kierunków politycznych, mięs, ciast, nazwy chemiczne, nazwy filmów, itp. (Grzegorzczkowska, 1979, s. 44–49).

Zwraca uwagę fakt, że do kategorii nazw wykonawców czynności, Renata Grzegorzczkowska zaliczyła, derywaty typu: *czapkarz, wikliniarz*, itp. obok formacji: *grzybiarz, herbaciarz*, choć te zawierają w swojej strukturze komponent *lubi*. Zweryfikowała jednak opinię o przynależności tych tzw. nazw skłonnościowych w *Słowotwórstwie współczesnego języka*

polskiego, przyznając, że nazwy miłośników, amatorów czy nazwy o charakterze skłonnościowym „...zbliżają się do nazw nosicieli cech, ukazujących relację desygnatu derywatu do pewnego charakterystycznego przedmiotu...” (Grzegorzczkova, 1981, s. 94). Rzeczowniki tego typu uznają za nazwy wykonawców czynności o charakterze atrybutywnym.

Podsumowując: *nomina attributiva* to nazwy osób, zwierząt, roślin, przedmiotów i zjawisk, utworzone ze względu na jakąś charakterystyczną cechę desygnatu. Prymarnie atrybutywność wyrażają przymiotniki sekundarnie także inne części mowy, głównie rzeczowniki. Atrybutywność mogą także wyrażać urzeczownikowane czasowniki, które prymarnie pełnią funkcję nazw wykonawców czynności, np. *brząkała* ‘słaby muzykant’, *chrapała* ‘ten, co chrapie’.

W artykule rozpatrywane są *attributiva* wskazujące na cechę osobniczą człowieka.

Istota tej kategorii tkwi w formule pytaney: *jaki jest?*, *czym się charakteryzuje?*, zatem atrybutywność może być wyrażana słowotwórczo i leksykalnie.

Atrybutywność formacji słowotwórczych może mieć trzy źródła: może być wnoszona przez nacechowany formant np. *-as* w: *długas*; źródłem atrybutywności może być wyraz motywujący, np. *awanturnik* ‘o człowieku, który często się awanturuje’ od *awanturować się*; może być ona udziałem zarówno nacechowanego przyrostka jak i nacechowanego wyrazu motywującego np. *śmierdziuch* ‘o człowieku, który brzydko, pachnie, śmierdzi’: *śmierdzieć* i *-uch*.

Leksykalnie atrybutywność najczęściej jest wyrażana poprzez odwołanie do: znaczenia metaforycznego wyrazu: *pijawka* ‘wyzyskiwacz, zdzierca’ SW; lub znaczenia metonimicznego, np.: *brodacz* ‘człowiek brodaty’ SL.

Proces tworzenia nazwisk od podstaw apelatywnych, wskazujących na atrybut bądź atrybut konotujących, określono terminem *proces atrybutywizacji*. W procesie atrybutywizacji ważne jest dostrzeżenie faktu, że wyrażenia, które pierwotnie nie były nazwami własnymi, a miały zdolność charakteryzowania, zaczęły pełnić funkcję nominacyjną.

Pierwszy etap ustalania się nazwisk od podstaw atrybutywnych lub atrybut konotujących, dokonywał się na gruncie apelatywnym. Poc-

zatkowo rzeczowniki o charakterze predykatywnym, odniesione do konkretnego człowieka nie funkcjonowały jako nazwy własne, były określeniami powstałymi w akcie językowej charakterystyki, w drodze deskrypcji jednostki, na podstawie wyróżniającej go cechy. Twórca prototypu nazwiska miał dwie możliwości, mógł wykorzystać wyraz już istniejący w apelatywnej warstwie słownictwa, dla określenia i oceny charakterystycznych cech nazywanego (charakteryzowanego); mógł też utworzyć od istniejącej podstawy apelatywnej nową nazwę. Akt przenoszenia nazw pospolitych do kategorii nazw własnych z punktu widzenia językowego był zapewne przypadkowy, decydowały o tym sytuacje okazjonalne, leżące w sferze pozajęzykowej, wynikały one z konieczności wyróżnienia jednostki, sąd ten potwierdza analiza współczesnych przezwisk. Istotą procesu atrybutywizacji było to, że na podstawie określonej cechy wyróżniających danego człowieka dochodziło do przeniesienia nazwy tej cechy na człowieka, proces ten zachodził według schematu od predykcji do nominacji.

W nominatywnym akcie mowy, wyraz występujący po imieniu pełnił rolę określenia, zatem zajmował pozycję predykatu, orzekał o kimś coś, według modelu: *jaki jest?, czym się charakteryzuje?* Takie określenie traciło z czasem funkcję predykatywną (opisującą, wartościującą) zyskując funkcję referencjalną — wskazującą na konkretnego człowieka.

Nazwiska należące do klasy *jaki jest?* tworzone były od apelatywnych podstaw wskazujących na: 1) cechy wewnętrzne, np. *Napieracz, Dojutrek*, 2) cechy zewnętrzne: *Niziołek, Bocian*, 3) i inne zależności wskazujące na jego pozycję / stan w świecie zewnętrznym, np. *Bogacz, Bachur*.

Choć różnorodność i dowolność w tworzeniu osobowych nazw atrybutywnych, wydaje się być niewyczerpana, to istnieją tylko dwa sposoby ich kreacji, poprzez: charakterystykę bezpośrednią i charakterystykę pośrednią.

Nazwiska od podstaw charakteryzujących bezpośrednio:

Arażny: od ap. *arastny* 'piękny, wyborny' SW; Bogacz: od ap. *bogacz* 'człowiek bogaty, pan' SL; Brany: od ap. *brany* 'człowiek, który bardzo chętnie pracuje' SL; Bystry: od ap. *bystry* 'szybki, rączy; spostrzegawczy', 'jaskrawy o kolorze' SL; Cham: od ap. *cham* 'prostak, gbur, grubianin' SW; Chudas: od ap. *chudas* 'człowiek chudy' SME; Chutny: od ap. *chutny*

‘chętny, ochoczy, skory, prędki’ SW; Chwalca: od ap. *chwalca* ‘ten, co chwali’ SW; Chybki: od ap. *chybki* ‘szybki, prędki, żwawy, ręczy’ SW; Chytroś: od ap. *chytroś* ‘chciwiec’ SW; Czesny: od ap. stp. *czesny* ‘uczciwy, zacny’ SW; Czykało: od ap. *cykać* ‘pić powoli lubując się’, ‘świstać’, ‘doić’; por. też n. os. Cyk; Delikat: od ap. *delikat* ‘pieszczoch, niewieściuch’ SW; Długosz: od ap. *długosz* ‘człowiek wysoki, dryblas’ SW; Dobrychłop: od ap. *dobry* ‘ts.’ + ap. *chłop* ‘ts.’ SL; Dokuczał: od ap. *dokuczać* ‘ts.’ SL; Domagała: od ap. *domagać się* ‘dopominać się czego, wymóc co’ SW; Drach: od ap. *drach* ‘człowiek nieznośny’ SW; Drap: od ap. *drap* ‘ten, co drapie; łupieżca’ SW; Drapa: od ap. *drapa* ‘ten, co drapie; łupieżca’ SW; Dreń: od ap. *dreń* ‘gałgan, nicpoń, rozpustnik, leniuch, próżniak’ SW; Dwurażny: od ap. *dwurażny* ‘podwójny; dwa razy większy’, ‘nieszczery, obłudny’ SW; Gibki: od ap. *gibki* ‘zwinny, giętki, sprężysty, elastyczny’ SL; Głupczyk: od ap. gw. *głupczyk* ‘głupi’ SW; Gmerek: od ap. *gmerek* ‘ten, co gmera; guzdrała’ SW; Golc: od ap. *golec* ‘człowiek goły, łysy; biedny’ SW; Gołyga: od ap. *gołyga* ‘człowiek nędzny dziad’ SW; Gwizdała: od ap. *gwizdała* ‘człowiek lubiący dużo gwizdać’ SL; Hałaburda: od ap. *hałaburda* ‘awanturnik, zawadiaka’ SW; Harkawy: od ap. *charkawy* ‘chrapliwy’ SW; Hera: od ap. *hera* ‘biedota, nędzarz; chuchrak, zdechlak’ SW; Hykawy: od ap. *hykawy* ‘jąkliwy’ SW; Korny: od ap. *korny* ‘pełen szacunku, posłuszeństwa, uległy’ SW; Koślak: od ap. *koślak* ‘człowiek koślawy’ SW; Legus: od ap. *legus* ‘człowiek lubiący się wylegiwać’ SW; Lepieciło: od ap. *lepietać* ‘mówić wiele i prędko, mleć językiem, paplać’ SW; Lubawy: od ap. *lubawy* ‘zmarniały’ SL; ‘chudy’ SW; Łacny: od ap. *łacny* ‘łaskawy, przystępny, łagodny’, ‘chudy, cienki’ SW; Łajac: od ap. *łajacz* ‘ten, co łaje’ SW; Łasoń: od ap. *łasoń* ‘łasuch’ SW; Maga: od ap. gw. *maga* ‘wiedźma, jędza’ SW; Magoń: od ap. *magoń* ‘człowiek niezgrabny, niepoprawny w postępowaniu, gamoń’ SL; Masny: od ap. *masny* ‘mądry, przebiegły’ SW; Menkała: od ap. *mękała* ‘ten, co męczy, naprzykrza się; nudziarz; niedołęga’ SW; Męski: od ap. *męski* ‘ts.’ SL; Nabożny: od ap. *nabożny* ‘pobożny, religijny’ SL; Nadobny: od ap. *nadobny* ‘pełen powabu, krasny, ładny, piękny, przystojny, dorodny’ SW; Nęcek: od ap. *nęcić* ‘ts.’ SL; lub od ap. *nękać* ‘trapić; dręczyć, dokuczać komu; niepokoić kogo’ SW; Nieboj: od ap. *niebój* ‘śmiałek, człowiek odważny’ SL; Niekoraniec: od ap. *niekoraniec* ‘chłopiec swawolny, w

karności nie chowany' SW; Niemowny: od ap. *niemowny* 'pozbawiony daru mowy; głuchoniemy' SW; Nieruchaj: od ap. *nieruchaj* 'człowiek nieruchawy, bałwan, pień, niedołęga' SW; Nierychły: od ap. *nierychły* 'nieprędko, nieszybki' SW; Niesyty: od ap. *niesyty* 'taki, który nie jest syty, głodny' SW; Oblas: od ap. *obły* 'podługowato-okrągły, owalny, walcowaty' SW; Okrutnik: od ap. *okrutnik* 'człowiek okrutny, tyran, kat' SW; Pacan: od *pacan* 'posp. pogard. człowiek niezdarny, fujara, gapa' SW; Pochyły: od ap. *pochyły* 'ts.' SL; Poczestny: ap. stp. *poczestny* 'poczciwy' SW; Postrożny: od ap. stp. *postrożny* 'strzegący, opiekuńczy; badawczy, ostrożny' SW; Radny: od ap. *radny* 'dobry, radny, obrotny' SW; Rapa: od ap. *rapa* 'niezgrabiasz, niemrawa' SW; Rzetelny: od ap. *rzetelny* 'prawdziwy, nieobłudny; słowny; zdrowy, przystojny' SW; Sapacz: od ap. *sapać* 'głęboko, z trudem oddychać przez nos, wydając charakterystyczny odgłos' SL; por. też n. os. Sap, Sapa; Skorny: od ap. *skórny, skurny* 'rześki, żwawy; pochopny, skory' SW; Tęgi: od ap. *tęgi* 'mający dużą tuszę, otyły; masywny' SW; Tułacz: od ap. *tułacz* 'ten, co się tuła' SW; Udały: od ap. gw. *udały* 'udany' SW; Uwijała: od ap. *uwijać się* 'prędko, pośpiesznie pracować' SW; Wałęsa: od ap. *wałęsa* 'tułacz, włóczęga' SW; Wereda: od ap. *wereda* 'brzydota, szkarada; szpetota; brzydal' SW; Zaradny: od ap. *zaradny* 'umiejący sobie radzić' SW; Zdyb: od ap. *zdyb* 'przybłąda, człowiek dziki, dzikus' SW.

Charakterystyka pośrednia: odbywała się poprzez opis cech fizycznych, cech charakteru, usposobienia lub cech moralnych, nazywanego człowieka poprzez użycie określenia metaforycznego lub metonimicznego.

1) Nazwiska od podstaw charakteryzujących pośrednio z odwołaniem do znaczenia metaforycznego:

Babrzymąka: od ap. *babrać* 'brudzić się, paprać; robić coś źle, niedbale' + ap. mąka 'ts.' SL;

Bandura: od ap. *bańdura* 'cymbał, bałwan, głupiec, niedołęga' SW; 'trzystrunowy instrument' SL; Barszcz: od ap. *barszcz* 'przen. człowiek bez charakteru, safanduła', 'zupa kwaskowata, zakwaszona burakami' SW; Bekas: od ap. *bekas* 'płaksa, człowiek płaczący, lubiący beczeć', 'ptak błotny' SL; Caban: od ap. *caban* 'przen. człowiek niezgrabny, niezgrabiasz', 'basałyk', 'gatunek większego barana albo owcy', 'przekupień'

SW; Chrzan: od ap. *chrzan* ‘ts.’ SL; por. *ten człowiek chrzan* ‘niemiły’ SW; Cierpka: od ap. *cierpka* ‘coś cierpkiego, kwas’ SW; Czapała: od ap. *czapać* ‘chwytać’; por. ap. *czapić* ‘capnąć’ SW; Czapla: od ap. *czapla* ‘przen. człowiek na wysokich nogach’, ‘ptak podkasający; bocian’ SW; Ćmok: od ap. *ćmok* ‘mruk, człowiek ponury, zasepiony’, ‘ćma’, ‘ciemność’ SW; Drąg: od ap. *drąg* ‘człowiek duży a niezgrabny, dryblas’ SW; ‘długi gruby kij drewniany lub metalowy’ SL; Drewojed: od ap. *drewno*+ ap. *jeść* ‘ts.’ SL; Drop: od ap. *drop* ‘głupiec, dureń’, ‘gatunek ptaka’, ‘koń dropiaty’ SW; Dyda: od ap. *dydać* ‘gęgać’ SL; ‘nieumiejętnie krajać’ SW; Figurny: od ap. *figury* ‘mający zgrabną figurę’ SW; por. też n. os. Figura; Flak: od ap. *flak* ‘przen. człowiek słaby, miękki, ciura, niedołęga’ SW; ‘pogardliwie o mieszczaninie’, ‘jelito zwierzęce; brzuch zwierzęcia’, ‘potrawa z flaków zwierzęcych’ SL; Gęsty: od ap. *gęsty* ‘ts.’ SL; ‘tęgi, buńczuczny, butny, pewny siebie’ SW; Głapa: od ap. gw. *glapa* ‘kobieta ociężała’, ‘człowiek gapiowaty, głupkowaty’, ‘wrona’ SW; Glista: od ap. *glista* ‘przen. człowiek szczupły, cienki’, ‘dżdżownica’ SW; Grom: od ap. *grom* ‘pogromca, mściciel, prześladowca’, ‘piorun, grzmot’ SL; Jałowy: od ap. *jałowy* ‘nieurodzajny’, ‘o pokarmach: mało pożywny’, ‘o krowie, która przez rok nie miała cielęcia’ SW; Jamik: od ap. *jamik* ‘małe, ładne dziecko’, ‘pies na krótkich i krzywych nogach, używany do tropienia zwierząt w jamach’ SW; Jerzyło: od ap. *jeżyć* ‘przen. sierzść, srożyć, oburzać’ SW; Kłopocz: od ap. *kłopocić się* ‘kłopotać się’, ‘sprzeczać się’ SW; Lachacz: od ap. *lachać się* ‘o świni, przejawiać popęd płciowy’ SW; Larwa: od ap. *larwa* ‘brzydka kobieta, brzydka twarz; kobieta nierządna; kobieta rozlazła niechlujna’, ‘poczwarka liszki’ SW; Łubach: od ap. *łubać* ‘tupać’, ‘wydawać głos właściwy dzieciłowi’ SW; Maczak: od ap. *maczać* ‘złośliwie: pić wódkę’, ‘zanurzać w płynie’, ‘nacierać’ SW; (rzeczownik ten mógł przenośnie oznaczać pijaka); Naciskala: od ap. *naciskać* ‘cisnąć nagnieść, przycisnąć’, ‘przymusić kogo’ SW; Napara: od ap. *napierać (się)* ‘ts.’ SL; por. ap. *napierać* ‘naciskać, pchać; przen. przynaglać kogo’ SW; Ochlast: od ap. *ochlast* ‘łgarz, kłamca’ SW; Osak: od ap. *osakać* ‘obruszać, oburzać się’ SW; Pająk: od ap. *pająk* ‘zł. tłumok’ SW; ‘ts., Aranea’ SL; ‘zł. koszula’, ‘przen. lichwiarz’ SW; Parcej: od ap. *parcieć* ‘przen. gnuśnieć, gnić, niewieścieć’, ‘próchnieć, psuć się, tracić jędrność’ SW; Parchel: od ap. *parchać się* ‘o popędzie płciowym owcy’

SL; Pieprzny: od ap. *pieprzny* ‘przen. zbyt wygórowany, nieprzystępny’, ‘słony, drogi; pieprzowy’ SW; Rachota: od ap. *rachotać* ‘o żabach, rechotać skrzeczeć; krząkać’ SL; Siekiera: od ap. *siekiera* ‘stp. przen. człowiek przebiegły, doświadczony’, ‘narzędzie do rąbania’ SW; Siła: od ap. *siła* ‘przen. człowiek wielkiej zdolności, dzielności’, ‘zdolność podolania czemu; moc’ SW; Skakacz: od ap. gw. *skakacz* ‘ten, co skacze, skoczek’ SW; Skala: od ap. *skalać* ‘przen. zhańbić się’ SW; Skowera: od ap. *skowera* ‘gderacz, zrzęda, nudziarz’ SW; Ukapło: od ap. *ukapać* ‘kroplami upaść, skapać’ SW; Uszczoń: od ap. *uszczać* ‘obsikać, zaszczyć’ SW; por. n. os. Łuszczak; Uwiała: od ap. *uwiać* ‘więjąc uformować; utworzyć z czego powiewnego’, lub od ap. *owiać* ‘ts.’ SL; Warczygłowa: od ap. *warczyć* ‘furknąć, obruszyć się, szemrać, wyrażać głos wytrzeszczając zęby, burknąć’ SW; + ap. *głowa* ‘ts.’ SL; Wcislik: od ap. *wcisnąć* ‘wepchnąć, wtłoczyć, wsadzić gwałtem w głąb czego; przecisnąć się, przedostać’ SW; Wiercigroch: od ap. *wiercić* ‘ts.’ SL; por. ap. *wiercić* ‘kręcić się, miotać; krzątać się’ SW; + ap. *groch*; Wiewióra: od ap. *wiewióra* ‘kobieta z włosami czerwono-rudymi’ SW; ‘wiewiórka’ SL; Wióra: od ap. *wióra* ‘przen. człowiek wyschły, szczapa, chudzina’ SW; Zapalać: od ap. *zapalać* ‘rozgorzeć; zapalić się chęcią’, lub od ap. *zapalić* ‘rozniecić ogień; budzić zapal’ SW; por. też n. os. Zapał; Zaparzała: od ap. *zaprzeć*, *zaprzeczyć* ‘zapierać; zasadziwszy oprzeć; zaprzeczyć, nie przyznać, odmówić; oprzeć się trzymać się uparcie czego’ SW. Ziółko: od ap. *ziółko* ‘przen. filut, człowiek przebiegły, chytry, ptaszek’, ‘ziele’ SW; Żaba: od ap. *żaba* ‘przen. człowiek nadęty, próżny, zarozumialec’, ‘zwierzę kręgowie’ SW.

2) Nazwiska od podstaw charakteryzujących pośrednio z odwołaniem do znaczenia metonimicznego. Nie zawsze udaje się rozstrzygnąć, jaki charakter ma dana nazwa metaforyczny czy metonimiczny, np. rzeczownik pospolity *siekiera* mógł zostać użyty metaforycznie: *jaki jest?: jest ostry jak siekiera*, lub metonimicznie, na podstawie jakiejś styczności, np. byłby związany z danym człowiekiem jako jego narzędzie pracy, wówczas nie byłby nazwą konotującą atrybut.

Bas: od ap. *bas* ‘człowiek mówiący niskim głosem’, ‘niski głos męski’ SW; Białobrodec: od ap. *białobrody* ‘mający białą brodę’ SW; Białogłowy: od ap. *białogłowy* ‘mający włosy na głowie białe, siwy’ SW;

Białogrzywy: od ap. *białogrzywy* ‘mający białą grzywę’ SW; Białolusz: do ap. *biały* ‘ts.’ + ap. *uszy* ‘ts.’ SL; Białooki: od ap. *białooki* ‘mający białe oczy’ SW; Białosukna: od ap. *biały* ‘ts.’ SL; + ap. *suknia* SW; Białowąs: od ap. *białowąs* ‘człowiek mający białe wąsy’ SW; Bielas: od ap. *bielas* ‘jasny blondyn’ SW; Cienkonóg: od ap. *cienkonóg* ‘mający cienkie nogi’ SW; Cycak: od ap. gw. *cycak* ‘młody ssak domowy; niemowlę’ SW; Czarnoczapka: od ap. *czarny* ‘koloru najciemniejszego ze wszystkich’ SW + ap. *czapka* ‘ts.’ SL; Czarnul: od ap. *czarnul* ‘brunet’ SME; Dołgoruka: od ap. *długi* ‘ts.’ + ap. *ręka* ‘ts.’ SL; Dołgoszyj: od ap. *dlugoszyj* ‘mający długą szyję’ SW; Dziubaty: od ap. *dziubaty* ‘mający na twarzy dolki znaki po ospie, ospowaty’ SL; Gąbal: od ap. *gębal* ‘człowiek o wielkiej gębie’ SW; Kędzior: od ap. *kądziora* ‘człowiek, któremu włosy same się kręczą’ SW.

Krzywonos: od ap. *krzywonos* ‘człowiek z krzywym nosem’ SW; Krzyworażka: od ap. *krzywy* + ap. *rączka* ‘ts.’ SL; Łyś: od ap. *łyś* ‘człowiek łysy’ SW; Nogaj: od ap. *nogaj* ‘człowiek mający długie nogi’ SW; Paleczny: od ap. *paleczny* ‘palcowy, palczasty’ SW; Pelechaty: od ap. *pelechaty* ‘kudłaty’ SW; Popielaty: od ap. *popielaty* ‘ts.’; ‘odznaczający się kolorem popiołu drzewnego; myszaty’ SW; Rudek: od ap. *rudek* ‘rudzielec, człowiek o rudych włosach’ SL; Rudy: od ap. *rudy* ‘ts.’ SL; ‘śniado-brudnoczerwony, jak ruda’ SW; Ryszawy: od ap. stp. *ryszawy*, *rysawy* ‘rudawy, ryżawy, czerwony’ SW; Siry: od ap. *siry* ‘jasnoppielaty’ SW; Siwak: od ap. *siwak* ‘człowiek osiwiaty’ SW; Siwek: od ap. *siwek* ‘człowiek, który ma siwe włosy’ SL; Siwy: od ap. *siwy* ‘o ludziach mających siwe włosy; o włosach pozbawionych barwnika’ SL; Suchonos: od ap. *suchy* ‘nie mokry; wychudły’ SW; + *nos* ‘ts.’ SL; Wardawy: od ap. *wardawy* ‘człowiek, który używa lewej ręki’ SW; Warguła: od ap. *warguła* ‘przezvisko, kobieta z grubymi wargami’ SW; Wąchal: od ap. *wąchal* ‘człowiek wąsaty’ SL; Wąsacz: od ap. *wąsacz* ‘wąsal; mężczyzna z wąsami’ SW; Wąsala: od ap. *wasala* ‘człowiek z wąsami’ SL; Włochacz: od ap. *włochacz* ‘pokryty włosami’ SME; Włochal: od ap. *włochal* ‘pokryty włosami’ SME; Włosak: od ap. stp. *włosak* ‘człowiek porośnięty włosami’ SW; Worgacz: od ap. *wargacz* ‘człowiek z obwisłymi wargami’ SW; Zębak: od ap. *zębak* ‘ten, co ma wielkie zęby’ SW.

Prymarną funkcją nacechowanych ekspresywnie metafor i metonimii było wyrażanie emocjonalnego stosunku twórcy nazwy do nazywanego. Przenośnie użyta nazwa nie odnosiła się do swego desygnatu bezpośrednio lecz sygnalizowała swój stosunek do innych desygnatów.

Wbrew oczekiwaniom najliczniejszej grupy nie stanowią nazwiska powstałe w efekcie charakterystyki bezpośredniej a te tworzone w procesie charakterystyki pośredniej, należy to wiązać z tym, że zazwyczaj miały one większy ładunek ekspresywny, łatwiej też ulegały onimizacji.

Ze względu na mechanizmy biorące udział w ustalaniu nazw atrybutywnych i rodzaj komponentów partycypujących w procesie ich tworzenia, można wskazać centrum słowotwórczo-semantycznej kategorii *NAttr.* i jej obrzeże.

Prymarnie atrybutywność wyrażają przymiotniki, to one stanowią centrum kategorii ponieważ ich podstawową funkcją jest komunikowanie cechy.

Im dalej od owego centrum tym wyrazistość nazw atrybutywnych mniejsza, tym trudniej wskazać słabo utrwalone, niekiedy okazjonalne wydobyte cechy konotacyjne, przesądzające o przynależności do *NAttr.* Peryferyczne składniki znaczenia są zwykle najslabiej dookreślone i najtrudniejsze do wskazania, co nie znaczy, że najrzadziej wykorzystywane.

W oddaleniu od centrum znajdują się formacje powstałe w wyniku derywacji słowotwórczej lub semantycznej, od tych części mowy, które atrybutywność wyrażają sekundarnie.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński Jerzy**, 2001, *Współczesny język polski*, Lublin;
Benni T., Łosia J., Nitach K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., 1923, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków;
Dejna Karol, 1974-1985, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, t. XXI–XXXI, Łódź;
Doroszewski Witold, 1946, *Kategorie słowotwórcze w: „Sprawozdania TNW”*, nr 29;

- Doroszewski Witold**, 1946, *Kategorie słowotwórcze w: „Sprawozdania TNW”*, nr 29;
- Gaertner Henryk**, 1938, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. 1–3, Lwów;
- Grzegorzczkova Renata**, 1979, *Zarys słowotwórstwa polskiego* PWN, Warszawa;
- Grzegorzczkova Renata, Puzynina Jadwiga**, 1981, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa;
- Kaleta Zofia**, 1998a, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa;
- Klemensiewicz Zenon**, 1964, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa;
- Kleszczowa Krystyna**, 1998a, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice;
- Polański Kazimierz**, 2000, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław – Warszawa – Kraków;
- Pomianowska Wanda**, 1963, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław;
- Satkiewicz Halina**, 1969, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa;
- Siatkowska Ewa**, 1992, *Polskie nomina attributiva*, w: *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, pod red. Jadwigi Zieniukowej, Warszawa;
- Słownik języka polskiego**, 1900-1927, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa;
- Słownik języka polskiego**, 1958-1969, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. 1–10, Warszawa;
- Słownik języka polskiego**, 1999, pod red. Mieczysława Szymczaka, t. 1–3, PWN, Warszawa;
- Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych**, (SNWU) 1992–1994, pod red. K. Rymuta, t. I–X, Kraków Wrocław,
- Stopa Roman**, 1969, *Metoda czysto językoznawcza i metoda etnolingwistyczna*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XXVII, s. 170–180;

Szczepankowska Irena, 1998, *Nomina attributiva w gwarze łomżyńskiej*,
Białystok.

Skróty:

NAttr. – nomina attributiva

ap. – *apelatyw*

por. – *porównaj*

przen. – *przenośnie*

SL – *Słownictwo ludowe...* (Dejna, 1974–1988)

SW – *Słownik języka polskiego*, (1900–1927)

ts. – *to samo*